

مبانی پرورش صله‌رحم و نقش آن در سبک زندگی اسلامی

علی نقی فقیهی*
 مهدی سبحانی‌نژاد**
 حسن نجفی***

چکیده

هدف پژوهش حاضر، بررسی مبانی پرورش صله‌رحم و نقش کلیدی آن در ایجاد همبستگی و تحکیم تعاملات و پیوندهای میان اعضای شبکه خویشاوندی و اجتماعی است. روش انجام این پژوهش توصیفی - تحلیلی است و به‌منظور گردآوری داده‌های لازم جهت دستیابی به اهداف پژوهش، متون حدیثی مرتبط با موضوع با استفاده از فرم‌های فیش‌برداری از منابع گردآوری و با شیوه کیفی تحلیل شده است. نتایج پژوهش در دو بخش مبانی و نقش آنها در سبک زندگی اسلامی تبیین شده است. در بخش اول، ویژگی‌ها (کرامت، تمایل به معنویت و فضیلت‌دوستی، محبت، نوع‌دوستی، انس و الفت، آرامش‌طلبی، مثبت‌نگری، تمایل به احسان، خودارزشمندی و دیگرارزشمندی، تمایل به شادکامی، عفو و بخشش، مسئولیت‌پذیری اجتماعی و تمایل به مالکیت) مطرح گردیده و در بخش دوم پیامدهای روانی - عاطفی، روانی - اجتماعی، معنوی - دینی و اقتصادی ویژگی‌های مذکور تبیین شده است.

واژگان کلیدی

صله‌رحم، مبانی تربیتی، نقش خویشاوندان، سبک زندگی اسلامی.

an-faghihi@qom.ac.ir
 sobhaninejad@shahed.ac.ir
 hnajafih@yahoo.com
 تاریخ پذیرش: ۹۲/۱۲/۱۴

*. دانشیار گروه علوم تربیتی دانشگاه قم.
 **. دانشیار گروه علوم تربیتی دانشگاه شاهد تهران.
 ***. دانشجوی کارشناسی ارشد مطالعات برنامه درسی دانشگاه شاهد تهران.
 تاریخ دریافت: ۹۲/۶/۵

طرح مسئله

پرورش صله رحم از مهم‌ترین راهبردهای تربیتی اسلام در سبک زندگی اسلامی است و در ایجاد همبستگی خویشاوندی و اصلاح اجتماعی نقش مهمی ایفا می‌کند. پیوند با خویشاوندان و نیکی به آنان به‌ویژه پدر و مادر، از راه‌های مهم رشد و تعالی^۱ (کلینی، ۱۳۴۴: ۲ / ۱۵۷) و تقرب به خدای سبحان است (طبرسی، ۱۳۸۲: ۱۵۶) که پس از ایمان به خدا، از بافضیلت‌ترین اعمال دینی به‌شمار می‌آید (انعام / ۱۵۱) و حتی اجر و پاداش اخروی فراوانی دارد. (طبرسی، ۱۳۷۹: ۱۶۵) از سوی دیگر، قطع ارتباط با خویشاوندان نیز نوعی پیمان‌شکنی با خدای سبحان به‌شمار آمده (بقره / ۲۷) و از مصاحبت و همراهی با قاطع رحم نهی شده^۲ (کلینی، ۱۳۴۴: ۲ / ۶۴۱) و او مورد لعن خدای سبحان قرار گرفته (محمد^۳ / ۳۳ - ۲۲) و این از عوامل سریع فنا و نابودی بشر^۴ هم معرفی شده است. (ابن‌بابویه، ۱۳۶۶: ۵۸۴) همچنین بر اساس نقل، بوی بهشت که از مسافت هزارساله به مشام می‌رسد، به مشام قاطع رحم نخواهد رسید. (کلینی، ۱۳۴۴: ۶ / ۵۰) پیوند با خویشاوندان، سبب پاک شدن اعمال و دور شدن بلا، آرامش روانی، تعامل عاطفی - روانی، توسعه شخصیت اجتماعی و تقویت روحیه در رویارویی با مشکلات، از دیگر آثار صله رحم است.^۵

(مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۴ / ۲۶۴)

با توجه به اهمیت اسلام به صله رحم، دو مسئله در این تحقیق بررسی می‌شود: یکی اینکه مبانی پرورش صله رحم چیست و برای رشد و درونی ساختن آن از چه ویژگی‌های فطری آدمی می‌توان بهره جست؟ دوم اینکه از دیدگاه معصومان^۶ پرورش این مبانی چه نقشی می‌تواند در سبک زندگی اسلامی افراد داشته باشد؟

مفهوم صله رحم و گستره آن در فرهنگ اسلامی

«صله رحم، کنایه از نیکی به خویشان نسبی و سببی (دور و نزدیک، خوب و بد)، پیامبر و ائمه، (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۱ / ۱۰۹) مؤمنان (جوادی آملی، ۱۳۷۹: ۲ / ۵۸۸) و مهربانی به آنها و سازگاری و همکاری با آنان و مراعات کردن حال آنهاست (صفورایی، ۱۳۸۸: ۱۵۶) به‌طور کلی صله رحم می‌تواند در هر نوع کمک روانی، عاطفی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، اخلاقی، معنوی و دینی نمود داشته باشد.

۱. امام صادق^{علیه‌السلام}: «إِنَّ صَلَّةَ الرَّحِمِ وَالْبِرَّ لِيُهَوِّتَانَ الْحِسَابِ وَيُعْصِمَانِ مِنَ الذَّنُوبِ فَصَلُّوا أَرْحَامَكُمْ وَ بَرُّوا بِإِخْوَانِكُمْ وَ لَوْ مُحْسِنِ السَّلَامِ وَ رَدَّ الْجَوَابِ».

۲. امام محمدباقر^{علیه‌السلام}: «وَ إِيَّاكَ وَ مُصَاحِبَةَ الْقَاطِعِ لِرَحِمِهِ فَإِنِّي وَجَدْتُهُ مَلْعُونًا فِي كِتَابِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ».

۳. فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ أَنْ تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَ تَقَطَّعُوا أَرْحَامَكُمْ أُولَئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ.

۴. امام صادق^{علیه‌السلام}: «الذُّنُوبُ الَّتِي تُعَجِّلُ الْفَنَاءَ فَطَبِيعَةُ الرَّحِمِ».

۵. امام صادق^{علیه‌السلام}: «صِلَّةُ الْأَرْحَامِ تُطَيِّبُ النَّفْسَ وَ تَزِيدُ فِي الرِّزْقِ وَ تُسَيِّئُ فِي الْأَجَلِ».

مفهوم سبک زندگی اسلامی

«سبک زندگی» نظام‌واره خاص زندگی است که به یک فرد، خانواده یا جامعه با هویت خاص اختصاص دارد (شریفی، ۱۳۹۱: ۲۸؛ مهدوی کنی، ۱۳۸۷: ۷۸ - ۴۶) و به عبارت دیگر، شیوه‌ای نسبتاً ثابت است که فرد اهداف خود را به آن طریق دنبال می‌کند. (کاویانی و موسوی، ۱۳۹۲: ۱۶) منظور از سبک زندگی اسلامی، شیوه زندگی فردی و اجتماعی است که همه یا بیشتر متدینان به اسلام یا قشر مؤثری از جامعه اسلامی به آن عمل می‌کنند و در رفتارشان منعکس می‌شود. (مصباح، ۱۳۹۲: ۶)

مبانی صله رحم

صله رحم ریشه در فطرت آدمی دارد و این بدین معنا است که صله رحم دارای مبانی فطری است. منظور از مبانی صله رحم، ویژگی‌های طبیعی شناختی و گرایشی هستند که به صورت فطری در انسان‌ها وجود دارند و منشأ و مبنایی برای انجام صله رحم در ابعاد مختلف هستند. به عبارت دیگر، مبانی صله رحم همان هستی‌ها، قابلیت‌ها و ویژگی‌های انسانی است که خواسته‌ها و عملکردهای صله رحمی از آن پدید می‌آیند. (فقیهی، ۱۳۹۲: ۳۳) در ادامه به برخی از این مبانی اشاره می‌گردد:

۱. کرامت

آدمی به صورت طبیعی دارای کرامت و شرافت ذاتی است و بر حیوانات برتری وجودی دارد. از این رو برای ارتقای عزت، ارزشمندی و شرافت خود کوشش می‌کند و از پستی و فرومایگی بیزار است. کرامت به معنای بزرگواری و نزاهت از پستی و فرومایگی و برخورداری از اعتلای روحی است. (فرمehنی فراهانی و دیگران، ۱۳۸۸: ۷۱) براساس مبانی کرامت، انسان موجودی شریف است که در نیکوترین شکل آفریده شده است. (تین / ۴) وی باید از جایگاه خود در هستی آگاه باشد و بداند که او برترین آفریدگان است و همه هستی برای او آفریده شده و خداوند او را جانشین خود در روی زمین قرار داده و او را به برترین جایگاه در عالم هستی فراخوانده است.

در آموزه‌های دینی، دستورات و برنامه‌های متعددی یافت می‌شود که انسان را به ارزش نهادن به خود و دیگران، فرامی‌خواند و احترام به خود و دیگران و خدمت به ایشان را ارزشی متعالی می‌شمارد. برای نمونه، فرهنگ صالح‌نگری و خیراندیشی یکی از محورهای اساسی در بُعد تکریم بوده و در قرآن کریم و سیره پیامبر گرامی اسلام ﷺ به طور جدی به آن توجه شده است. قرآن کریم در بیش از هفتاد مورد، ایمان و عمل صالح را کنار هم قرار داده و بدین‌سان، ارج نهادن به خود و دیگران را در قالب فرهنگ خدمت‌رسانی، صالح‌نگری و خیراندیشی ترویج کرده است. عمل صالح که در سطوح مختلفی

قابل انجام است، موجب می‌شود انسان‌ها احساس احترام و صله کرامتی به یکدیگر داشته باشند و به‌گونه‌ای محسوس، تقرب، معنویت و بندگی را در حد خود احساس کنند. بنابراین باید انسان را به شأن و جایگاه والا و واقعی او آگاه ساخت و از بند غفلتی که در آن گرفتار شده و مادی و مادی‌گرایی را مهم‌ترین وجهه همت خویش قرار داده است، رها کنید؛ باید او را از کرامت خویش آگاه ساخت و به او حس فداکاری و خدمت‌رسانی به هموعان بخشید؛ درنهایت اینکه، باید او را از شأنتی که وی را از همه چیز و همه کس بالاتر و والاتر می‌داند، آگاه ساخت. (قطبی، ۱۳۸۹: ۸۶ - ۸۴)

۲. تمایل به معنویت و فضیلت‌دوستی

یکی از جمله مبانی پرورش صله رحم «تمایل فطری به معنویت» است که هر انسانی آن را در وجود خویش احساس می‌کند. بر این اساس است که انسان به سوی خدا و کمالات اخلاقی گرایش پیدا می‌کند و در این مسیر، توانمندی‌های دیگری را نیز به کار می‌گیرد. از جمله این توانمندی‌ها، ساختار عاطفی انسان است که زمینه شکوفایی این تمایل فطری را در آنها تقویت می‌کند و فرد را از خودخواهی، به دیگرخواهی و ایثار و فداکاری برای دیگری می‌کشاند. برقراری رابطه با دیگران به‌ویژه خویشان، در شکوفاسازی این خواسته فطری مؤثر است؛ زیرا در این ارتباطات، فضیلت دیگرخواهی و از خودگذشتگی نمود می‌یابد و از منیت افراد کاسته می‌شود. به همین جهت، هدف غایی و نهایی ارتباطات انسانی در سبک زندگی اسلامی تحقق بخشیدن به هویت معنوی انسانی و پرورش کمالات اخلاقی است که هویتی خداگونه است و در راستای قرب الی‌الله قرار دارد. (نجفی و دیگران، ۱۳۹۲: ۲۶۹) بر اساس آیات و احادیث فراوانی، انسان‌ها فطرتاً متمایل به معنویت و فضیلت‌دوستی هستند و این تمایل به معنویت، خداجویی، دین‌داری و تقوا را خداوند در نهاد و فطرت انسان‌ها قرار داده است. (فقیهی، ۱۳۹۲: ۵۷) قرآن کریم در این زمینه می‌فرماید: «با تمام وجودت به معنویت و دین روی آور؛ به فطرتی که خداوند، مردم را با آن سرشته است و خلقت خداوند، تغییرناپذیر است. این است همان دین استوار؛ ولی بیشتر مردم نمی‌دانند.» (روم / ۳۰) از این آیه به‌خوبی استفاده می‌شود که انسان‌ها ذاتاً به دین‌داری و معنویت و فضیلت متمایل‌اند؛ ولی این امر، نیاز به پرورش دارد.

۳. محبت

میل به محبت دیدن و محبت‌ورزی از گرایش‌های فطری انسانی است که فرد در هر دوره‌ای از زندگی و تحول و رشد به آن نیازمند است و باید از آغازین لحظات ورود به این جهان تا زمان وداع از این دنیا، متناسب با دوره رشد او این نیاز عالی و اساسی تأمین شود. (احمدی، ۱۳۸۰: ۳۲) صله رحم در مصادیق

گسترده آن، تبلور و شکوفایی این میل فطری است (فلاح رفیع، ۱۳۹۱: ۴۲) و از این رو در همه مصادیق صله رحم باید اساس رابطه بر محبت باشد تا اهداف تربیتی تحقق یابد. این محبت در صله و ارتباط پیامبر ﷺ و ائمه معصومین  با مردم که از مصادیق بارز صله رحم از دیدگاه اسلامی است، به خوبی آشکار است. آنان با این روش که مبتنی بر محبت خدامحور است، دل ها را به سوی خود و هدایت های دینی خویش متوجه کرده، و قلب های سخت را نرم و منعطف می ساختند. (اسماعیلی یزدی، ۱۳۸۵: ۱۹۲) به زبان آوردن مهر، مایه تحکیم پیوند تربیتی است. امام علی  رفتارهای محبت آمیز با خویشاوندان را مفید می داند (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۱ / ۱۶۵) و امام صادق  در این باب می فرماید: «هرگاه محبت کسی را در دل داشتی، او را از این محبت با خبر کن که این آگاهی، دوستی و مودت شما را استوارتر خواهد کرد.» (همان: ۷۴ / ۱۸۱) بنابراین همان طور که در روایات آمده، مؤمنان می کوشند تا هیچ کلام و ابراز و عملکردی که در آن محبت و مودت جلوه گری ننماید، نسبت به همدیگر نداشته باشند. این نوع رفتار مودتی که از عاطفه درونی و باور قلبی آنان سرچشمه می گیرد، می تواند به صورت آبراه های زلال درآید و در رگ های جامعه جریان یابد و تربیت و اخلاق افراد را حیات بخشد و بر اشاعه صله رحم تأثیر همه جانبه و عمیق بگذارد.

۴. نوع دوستی

نوع دوستی از جمله امیال فطری است که انسان را از حصار خودمحوری خارج ساخته، موجب می شود تا با دیگران پیوند صمیمانه برقرار کند و رفتاری داوطلبانه در جهت منافع دیگری، مانند کمک، همکاری و دلجویی انجام دهد. (آیزنبرگ، ۱۳۸۴: ۹) نوع دوستی به عنوان یک رفتار اجتماعی پسندیده، مورد تأیید همه انسان های بهنجار، در هر زمان و با هر ملیتی می باشد. (کاوپانی و موسوی، ۱۳۸۹: ۹۹) در حیات اجتماعی اسلام نیز هر فردی از آن جهت که انسان است، انسان های دیگر را دوست دارد، مگر آنکه به صفتی قبیح متصف شوند؛ مانند اینکه ظالم گردند و با انسان و خدا دشمنی کنند که در این هنگام انسان های طبیعی، این انسان های منحرف را نه تنها دوست ندارند، از آنان بیزار می جویند.

نوع دوستی در بین ارحام به صورت ارتباط و صله عاطفی تبلور می یابد و در این میان، انسان های سالم کسانی هستند که ایثار می کنند و دیگران را بر خود مقدم می دارند؛ هر چند خودشان بسیار نیازمند باشند. (حشر / ۹)^۱ در احادیث فراوانی، عملیاتی ساختن این میل فطری سرآمد فعالیت های خردمندانه

۱. وَالَّذِينَ تَبَوَّؤُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِّمَّا أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ.

آدمی شمرده شده است، از جمله امام علی علیه السلام فرمود: «خداوند دوست دارد تمام مردم عالم نسبت به کلیه افراد بشر، به پاکی و نیکی فکر کنند و خیرخواه یکدیگر باشند.» (آمدی، ۱۳۷۳: ۲ / ۲۷۱) رسول اکرم صلی الله علیه و آله نیز در اهمیت این مسئله فرمود: «کسی که روزگارش را بگذراند، درحالی که نسبت به مشکلات دیگران بی‌توجه باشد، در واقع مسلمان نیست.»^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۱ / ۳۲۷)

۵. انس و الفت

یکی از خواسته‌های هر انسانی به صورت طبیعی، انس و الفت با دیگران است و لذا تنهایی برای او دشوار است. وی می‌خواهد کسی امین، غم‌خوار و رازدار او باشد تا به او انس گیرد. الفت در اصطلاح به معنای اجتماع دوستانه و با هم بودن براساس محبت و انس یافتن با هم است. (مصطفوی، ۱۳۸۵: ۱ / ۱۱۷) بسیاری از دستورات اسلام، برای شکوفاسازی این خواسته سرشتی است و در همین راستا علامه فیض کاشانی رساله‌ای به نام «الفت‌نامه» به رشته تحریر درآورده و در آن معتقد است اکثر دستورات شرعی برای دستیابی به این الفت مقرر شده است. (فیض کاشانی، ۱۳۷۱: ۲۰۹ - ۲۰۷) رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «کامل‌ترین شما در ایمان کسی است که خوش‌خوترین باشد» و در بیان شاخص‌های خوش‌خویی فرمود: «آنان که نرم و الفت‌گیرنده و مورد الفت دیگران هستند» و همچنین فرموده‌اند: «از ما نیست کسی که الفت نگیرد و کسی با او الفت نگیرد.» (بیهقی، ۱۴۲۴: ۶ / ۲۷۱۹) امام علی علیه السلام نیز می‌فرماید: «ذات مؤمن الفت‌گیرنده است و در کسی که با هیچ کس الفت نگیرد، و کسی با او الفت نگیرد، هیچ خیری نیست.» (کلینی، ۱۳۴۴: ۲ / ۱۰۲)

از مصادیق مهم الفت‌گیری، انس با ارحام است. انسان‌ها از اینکه با اقوام زندگی کنند، لذت می‌برند؛ زیرا الفت خواسته‌ای طبیعی است که خداوند در نهاد همگان سرشته است. رهبر معظم انقلاب الفت و انس افراد جامعه اسلامی را با یکدیگر از نظر اسلام خیلی مهم دانسته و به نهادینه شدن آن در جامعه توصیه کرده‌اند، تا در نهایت بسیاری از مشکلات اجتماعی، اقتصادی و حتی سیاسی حل شود. (بیانات ۸۷/۹/۱۱) بنابراین انس و الفت فطری، آدمی را به روابط انسی با ارحام و دیگر افراد جامعه ایمانی می‌کشاند و سبک زندگی اسلامی را در جامعه رواج می‌دهد.

۶. آرامش‌طلبی

آرامش‌خواهی از امیال اصیل آدمی است. هر فردی به صورت طبیعی به دنبال آرامش است و اضطراب و ناراحتی را دوست ندارد و از آن می‌گریزد. آرامش آن‌قدر برای انسان مهم است که به تعبیر امام علی علیه السلام

۱. مَنْ أَصْبَحَ لَا يَهْتَمُّ بِأُمُورِ الْمُسْلِمِينَ فَلَيْسَ بِمُسْلِمٍ.

برترین زیبایی^۱ (آمدی، ۱۳۷۳: ۴ / ۲۷۵) و گواراترین نعمت از بین نعمت‌های خداوندی^۲ تلقی می‌شود. (همان: ۶ / ۴۳۵) در روایات به شیوه‌های تحقق این مقوله نیز توصیه شده است که آقای فقیهی (۱۳۷۹: ۳۱۴ - ۳۱۳)، ۲۴ شیوه از کلمات امام علی علیه السلام استخراج کرده است. این حاکی از انعکاس گستردگی نقش آرامش در زندگی دنیوی و سعادت اخروی، در کلمات معصومان علیهم السلام است. یکی از اسباب آرامش آدمی، صله رحم است و افراد با ارتباط با یکدیگر می‌توانند امنیت روانی برای خود و دیگران فراهم سازند. انسان آن‌چنان که در قرآن (فجر^۳ / ۲۸ - ۲۷؛ یونس^۴ / ۶۲) توصیف شده است، توانایی رسیدن به آرامش، رضامندی و احساس امنیت را دارد. از سویی دیگر، سکینه، آرامش و اطمینان و نداشتن اندوه و بیم - که از عناصر لازم برای سلامت روانی در زندگی دنیا هستند - در وجود انسان نهاده شده است.

۷. مثبت‌نگری

در آیات قرآن کریم (بقره / ۳۰ و ۸۳؛ تین / ۴؛ بنی‌اسرائیل، ۷؛ نساء / ۱۴۸) مثبت‌نگری و زیبایی کاملاً با سرشت و فطرت انسان‌ها هماهنگ دانسته شده و این حاکی از آن است که انسان باید به دیگران و حتی خود با نگاه مثبت بنگرد. (خدایاری‌فرد، ۱۳۷۹: ۱۴۷) امام خمینی معتقد است اگر مثبت‌نگری هدف تعلیم و تربیت و حیات آدمی باشد، انسان همواره در جاذبه شعاع ربوبی قرار می‌گیرد و شکوه و زیبایی همه وجود او را پر می‌کند و زیبا دیدن آفرینش، زندگی و دنیا بر جان و روحش مستولی می‌شود. (میرزایی رافع و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۲۶ - ۱۲۵) بر این اساس، مثبت‌نگری انسان در بعد عطا و همیاری به انسان‌ها مبنایی تأثیرگذار در حیطة صله رحم خواهد بود.

۸. تمایل به احسان

میل کمک خیرخواهانه به دیگران، امری فطری است و صله رحم با این میل مرتبط است. این میل، آدمی را به صله احسانی به انسان‌ها به‌ویژه به ارحام سوق می‌دهد. روابط اجتماعی براساس احسان، پیوندی انسانی میان همه افراد مؤمن و حتی دیگر افراد بشر برقرار می‌سازد؛ زیرا بنا به فرمایش امام علی علیه السلام: «انسان بنده احسان است.»^۵ (آمدی، ۱۳۷۳: ۷ / ۶۹) انسان‌ها به کمک یکدیگر می‌شتابند و برای رفع نیاز همدیگر

۱. امام علی علیه السلام: «علیک بالسکینة، فاتها أفضل زینة.»

۲. امام علی علیه السلام: «لا نعمة اهنأ من الأمن.»

۳. يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ * ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً.

۴. أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَأَخَوْفُ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ.

۵. امام علی علیه السلام: «الإِنْسَانُ عَبْدُ الإِحْسَانِ.»

اقدام می‌نمایند. از توصیه‌های مهم بزرگان دین آن است که با احسان کردن قسمتی از نعمت‌های خداوندی، در حل مشکلات دیگران شرکت کنند. (محمدی اشتهاردی، ۱۳۸۳: ۱ / ۵۴)

۹. خودارزشمندی و دیگرارزشمندی

عزت‌خواهی و ارزشمندی از گرایش‌های فطری انسان است و باعث می‌شود توانمندی‌های ارزشی وی افزایش یابد. احساس قدرت، موفقیت و ارزشمندی ناشی از عزت‌طلبی، زمینه صله رحم را در ارتباطات خود با دیگران در اولویت قرار می‌دهد. عزت نفس یعنی احساس ارزشمند بودن که با درک خود، توانمندی‌های خود و خودباوری واقعی همراه است و فرد با توجه به اهداف ارزشمند خویش، نسبت به زندگی احساس خوبی دارد. خودارزشمندی در واقع به منزله سیستم خودآگاهی ایمن عمل می‌کند و مقاومت، قدرت و توانایی لازم را برای بازسازی اخلاقی و تربیتی و پیشرفت ایجاد می‌نماید. (کاوندی و صفورایی، ۱۳۹۱: ۱۷۱ - ۱۶۶) بنابراین عزت‌یابی و نیل به احساس ارزشمندی، زمینه‌ساز تربیت اسلامی است. این احساس عزت، زمینه فعالیت‌های تربیتی را فراهم می‌سازد تا بتوانند انسان‌های کاملی باشند. عزت اجتماعی و سیاسی جامعه ایمانی اسلامی مبتنی بر عزت روان‌شناختی و احساس ارزشمندی افراد مؤمن در خویشتن است. از این‌رو در تربیت اسلامی، ابتدا باید احساس عزت نفس در افراد پرورش یابد تا بتوانند به انسان‌های کامل پیوند بخورند. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «العزُّ أن تذلَّ لِلْحَقِّ إِذَا لَزَمَكَ.» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۱: ۱۷ / ش ۱۲۸۳۱) خودارزشمندی و دیگرارزشمندی، خودبه‌خود باعث حق‌پذیری و پایبندی به حق می‌شود و شخص، ارزشمندی احکام الهی را می‌یابد و با درک هماهنگی عزت با ارزش‌های دینی و معنوی، نسبت به قانون پروردگار احساس وظیفه‌شناسی می‌کند و به اموری مانند صله ارحام و برخورد عزتمندانه با آنها پایبندی نشان می‌دهد و خود را از جهالت و اعمال ضدارزشی همراه با ذلت نسبت به خود و دیگران (همان: ش ۱۲۸۳۳)، برحذر می‌دارد.

۱۰. تمایل به شادکامی

میل به شادکامی و احساس خرسندی و خوشبختی پایدار از مجموع زندگی، از گرایش‌های درونی انسان است. (پسندیده، ۱۳۹۱: ۴۶) از این‌رو انسان‌هایی که از طبیعت و فطرت اولیه خویش بیگانه نشده‌اند، دوست دارند همه افراد به‌ویژه ارحام، زندگی شادمانه داشته باشند و هر گاه از ناراحتی آنان اطلاع می‌یابند، ناراحت می‌شوند و در صورت تمکن در رفع غم آنان و بروز شادکامی در زندگی آنان تلاش می‌کنند. آیات متعدد (۲۵ بار با الفاظ مختلف) در قرآن کریم و سخنان بی‌شمار پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه معصومان علیهم السلام در این زمینه حاکی از اهمیت موضوع شادکامی، نشاط و سرور و جایگاه آن در تعلیم اسلام است. تأسیس باب

«ادخال السرور» در کتاب‌های روایی، حاکی از اهمیت فوق‌العاده اقدام برای شادکردن دیگران است. همچنین ستایش کسانی که اسباب دلخوشی و شادکامی انسان‌ها را فراهم می‌آورند و اینکه در آخرت هیچ غصه‌ای و نگرانی ندارند، (یونس / ۶۲) نشان آن است که شادی دیگران قلب تپنده زندگی سعادت‌مند و جاودانه آدمی است. امام علی علیه السلام فرمودند: «هر کس دلی را شاد کند، خداوند از آن شادی لطفی برای او قرار دهد که هنگام مصیبت چون آب زلالی بر او باریدن گرفته، تلخی مصیبت را بزدايد؛ چنان‌که شتر غریبه را از چراگاه دور سازند.» (نهج البلاغه، حکمت ۲۵۷) امام کاظم علیه السلام نیز در این‌باره می‌فرمایند: «زیر عرش سایه‌ای است که تنها کسی در آن می‌آساید که کار خیری را برای برادر دینی‌اش انجام دهد یا گرفتاری او را رفع و یا قلبش را شاد نماید.» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۱ / ۵۶۹)

توصیه به پرورش این تمایل فطری در متون روایی، به تحول در روابط میان ارحام به‌ویژه مؤمنان نظر دارد؛ تحولی که زندگی فرد را با زندگی جامعه ایمانی، گره عاطفی می‌زند. آنها همانند یک پیکرند و ناراحتی دیگری را ناراحتی خود دانسته، تمام توان خود را در رفع آن به کار می‌گیرند (اهوازی، ۱۴۰۴: ۳۹) و زمینه شادکامی یکدیگر را فراهم می‌سازند.

۱۱. عفو و بخشش

آدمی به صورت طبیعی دوست دارد از لغزش دیگران بگذرد و عقل عملی باارزش بودن عفو را به‌خوبی می‌فهمد. بر اساس آیات قرآن، بخشش دیگران از ویژگی‌های مؤمنان متقی است. (آل عمران / ۱۳۴) تأکید عقل و دین بر پرورش این گرایش اخلاقی از آن جهت است که در بهبود روابط بین‌فردی آدمیان نقش مهمی را ایفا می‌کند. عفو، رویارویی منطقی با تألم ناشی از جراحت روحی و بازسازی احساس‌ها و باورهای شخصی است. (دیویس، ۱۳۸۸: ۷۵) بیشترین سفارش اهل بیت علیهم السلام در سبک زندگی، چشم‌پوشی افراد از لغزش‌ها، کج‌خلقی‌ها و اشتباهات یکدیگر است. نبی مکرم اسلام صلی الله علیه و آله و سلم می‌فرمایند: «بر شما باد که گذشت داشته باشید؛ زیرا موجب عزت بنده است.»^۲ (کلینی، ۱۳۴۴: ۲ / ۱۰۸)

اهمیت و کارایی این رویکرد تا آنجا است که خداوند به رسول خود دستور می‌دهد: «ای رسول ما، شیوه عفو را پیشه کن و به نیکوکاری امر نما و از مردمان نادان روگردان باش.» (اعراف / ۱۹۹) همچنین امام علی علیه السلام می‌فرمایند: «گذشت، زینت فضائل اخلاقی است.»^۳ (آمدی، ۱۳۷۳: ۱ / ۱۴۰) بنابراین وقتی

۱. أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ.

۲. عَلَيْكُمْ بِالْعَفْوِ فَإِنَّ الْعَفْوَ لَا يَزِيدُ الْعَبْدَ إِلَّا عِزًّا فَتَعَاَفَوْا يُعِزُّكُمْ اللَّهُ.

۳. أَلْعَفْوُ تَاجُ الْمَكَارِمِ.

مؤمنان به این فضیلت نائل آیند و بر عطاوت، مهربانی و بخشایش‌گر بودن اتفاق نظر داشته باشند، می‌توانند گامی بزرگ در زمینه‌سازی و پرورش صله رحم بردارند.

۱۲. مسئولیت‌پذیری اجتماعی

مسئولیت‌پذیری اجتماعی از جنبه‌های فطری آدمی است که به صورت گرایش و توانمندی در هر فردی وجود دارد. به فعلیت رساندن این توانمندی و عملیاتی ساختن این گرایش در همه‌ی مراحل زندگی و در چگونگی تعاملات ارحام با یکدیگر می‌تواند زمینه‌ساز تحولات تربیتی و ظهور توانمندی‌های جدید افراد باشد. (شریفی، ۱۳۹۱: ۲۰۱) مسئولیت‌پذیری اجتماعی، نوعی احساس التزام به عمل یا واکنش فردی در موقعیت‌های گوناگون به دلیل تقید به دیگران است که نتیجه آن نوعی احساس تعهد و پایبندی به دیگران و تبعیت از قواعد و معیارهای اجتماعی و درک قواعد گروهی خواهد بود. که این در ذهن و رفتار فرد شکل می‌گیرد. (سبحانی نژاد و آبنیکی، ۱۳۹۱: ۶۲) آثار این امر را می‌توان در زندگی انسان‌ها و در ابعاد مختلف فکری، اجتماعی، مذهبی، هنری و اخلاقی آنها مشاهده کرد. (ایزدی و دیگران، ۱۳۸۵: ۶۴) بنابراین با پرورش مسئولیت‌پذیری، افراد نسبت به اقوام و همه کسانی که اسلام آنها را ارحام دانسته است، احساس مسئولیت می‌کنند و درد و گرفتاری‌های آنان را مسئله خود می‌دانند و در حل و رفع آن می‌کوشند.

۱۳. تمایل به مالکیت

تمایل به داشتن مال و دارایی و تصاحب آن از امیال فطری انسان است که در وجود هر انسانی به صورت استعداد نهفته شده است. از نظر اسلام، مالکیت خصوصی محترم است. (ذاریات / ۱۹؛ نساء / ۱۰، ۴ و ۲۹؛ بقره / ۲۷۹) همچنین در منابع فقهی و در مباحث قرض، ارث، انفاق، صدقات، مهر، غصب، وصیت، عتق، دیه و ربا بر آن تأکید شده و برای متجاوز به حریم مالکیت، مجازات تعیین گردیده است. (مائده / ۳۶) البته مالکیت خصوصی در طول مالکیت خدا و هماهنگ با مالکیت عموم مردم، محترم است. (حکیمی و دیگران، ۱۴۱۰: ۵ / ۲۷۱)

رابطه پرورش مبانی صله رحم و تأثیر آن در سبک زندگی اسلامی

مجموعه توانمندی‌ها، امیال و ویژگی‌های ذکرشده، زمینه‌ساز انجام صله رحم به صورت مؤثر در سبک زندگی اسلامی می‌باشند و آن مبانی به صورت حلقه‌های زنجیری مرتبط با هم ویژگی‌های روانی، عاطفی، اجتماعی، اقتصادی، معنوی و دینی را فراهم می‌سازند. بنابراین باید مجموعه این مبانی در افراد تقویت شود تا به بروز تمام آثار بینجامد. در روایات ما به همبستگی این توانمندی‌های فطری، با عمل به

وظائف ارحام در ارتباط‌های خود با یکدیگر توجه شده است و ارحام را موظف ساخته تا همه خواسته‌های انسانی را در روابط با یکدیگر رعایت کنند تا آثار ارزشمند صله رحم در ابعاد روانی، اخلاقی، معنوی، اجتماعی، عاطفی و اقتصادی در زندگی آنها متبلور گردد. در ادامه، رابطه آن مبانی با این ابعاد تبیین می‌گردد.

۱. روانی - عاطفی

با پرورش مبانی مرتبط با بُعد روانی عاطفی همچون محبت، انس و الفت، آرامش طلبی، خودارزشمندی و دیگر ارزشمندی و تمایل به شادکامی، سبک زندگی به‌گونه‌ای خواهد شد که نه‌تنها از بروز مشکلات روانی عاطفی ارحام پیشگیری می‌شود، موجب ارتقای سلامت روانی افراد، ارحام و جامعه می‌گردد. در ادامه به چهار تأثیر مهم پرورش این دسته از مبانی بر روند صله رحم و سبک زندگی ارحام با یکدیگر اشاره می‌شود.

یک. افزایش دل‌بستگی و محبت

یکی از نیازهای روانی آدمی نیاز به محبت است که انسان در هر دوره از زندگی و تحول و رشد به آن نیازمند است. این نیاز به‌وسیله پدر و مادر و سپس به‌وسیله برادر و خواهر، خویشان و بستگان، همسالان، همسر و فرزندان و تمام افرادی که با فرد در ارتباط هستند، تأمین می‌شود. روابط فامیلی و معاشرت با خویشاوندان، بستر مناسبی برای برقراری تعاملات عاطفی و اظهار علاقه و محبت به یکدیگر است و می‌تواند نقش بسزایی در تأمین این نیازها ایفا کند. (احمدی، ۱۳۸۰: ۳۳ - ۳۲)

خداوند حکمت و رمز و راز صله رحم را در ایجاد تعاطف و مهر ورزیدن خویشان به همدیگر تشریح فرموده است:

من خدای بخشنده و مهربانم و رحم را که یک فضل و فضیلتی است، من خودم به‌اقتضای رحمت خویش آفریدم تا انسان‌ها بدین وسیله به یکدیگر مهر و عطوفت ورزند و در قیامت نیز در نزد من حجت قاطعی داشته باشند.^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۷ / باب ۲ / ح ۷)

هر کس در پرتو روابط با خویشاوندان، هم‌نیاز به محبت ارحام را ارضا می‌کند و هم با عکس‌العمل طرف مقابل، زمینه تأمین و ارضای نیاز به محبت خود را فراهم می‌نماید.

دو. تأمین سلامت روانی

در تفکر دینی، نقش صله رحم به‌گونه‌ای است که انجام آن سبب سامان‌دهی و ایجاد سلامت و در طریق

۱. ... فآئی انا الله الرحمن الرحیم و الرحم انا خلقتها فضلاً من رحمتي لتعاطف بها العباد و لها عندي سلطان في معاد الآخرة ...

صحیح قرار گرفتن تمام امور می‌شود؛ امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «... تباروا و تواصلوا ... و تعطون العافیة فی جمیع امورکم.» (کلینی، ۱۳۴۴: ۲ / ۱۷۵) همچنین در روایتی دیگر، ارتباط خویشاوندی سبب آرامش و تسکین خاطر افراد معرفی شده است «هرگاه کسی از رحم خود عصبانی شد و بر او غضب کرد، پس باید به سوی او روانه شود و با او تماس برقرار کند؛ به‌درستی که دو رحم در تماس با یکدیگر به آرامش و سکون می‌رسند.»^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۰ / ۲۶۴) بنابراین باید با ایجاد ارتباط سالم فامیلی و پایبندی به رعایت ضوابط انسانی - عاطفی در تأمین سلامت روانی - عاطفی خود و ارحام تلاش کرد.

سه. احترام به همدیگر

احترام به دیگران، هنجار عاطفی - اخلاقی است که با مسئله کرامت انسانی ارتباط تنگاتنگی دارد؛ به این معنا که عدم رعایت این هنجار به معنای هتک حرمت انسانی و زیرپا گذاشتن کرامت انسانی است. در حقیقت کرامت انسانی این اقتضا را دارد تا هر شخصی با دیگری چنان رفتار کند که انسانیت، آن را... می‌طلبد. (اسماعیلی یزدی، ۱۳۸۵: ۲۵۹) منشأ لزوم احترام به انسان، انتساب او به خدا است؛ زیرا انسان تنها موجودی است که روح خدایی خاصی دارد و این امکان را به وی بخشیده است تا از همه اسمای خدا بهره‌مند گردد و به همین سبب، خلافت الهی را به عهده گیرد. خداوند با توجه به کرامت فطری انسان‌ها می‌خواهد آنان حرمت خویش را نگه دارند و در گفتار و رفتار خویش آداب و احترام حفظ را بنمایند. قرآن می‌فرماید احترام گذاشتن به دیگری، پیش از آنکه سودش به طرف مقابل برسد، به خود فرد می‌رسد. بی‌گمان کسی که به دیگری احترام می‌گذارد، شخصیت و شاکله وجودی خود را نشان می‌دهد که دارای کمال سلامت است. از سوی دیگر، منفعت و سود آن به خود فرد بازمی‌گردد و موجب می‌شود دیگران به‌سوی وی بیشتر گرایش پیدا کنند و در کارها و مشکلات از او دستگیری نمایند. (حج / ۳۰)

چهار. برخورد شادمانه

برخورد شادمانه از تمایل فطری به شادکامی نشئت می‌گیرد. در آموزه‌های اسلام، تنها به شادی فرد توجه نشده؛ بلکه به شاد کردن دیگران و نشاط‌آفرینی در اجتماع نیز به‌عنوان یک ارزش اخلاقی نگریسته شده است. حتی گاه به شادی و نشاط جمعی بیشتر سفارش شده است. شاید از آن‌رو که در پرتو شادی و نشاط جامعه، شادی‌های فردی نیز تأمین می‌شود. (خبازی، ۱۳۹۰: ۴۵) رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «مؤمن، شوخ و زنده‌دل است و منافق، سخت و غضبناک» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۷ / ۱۵۴) و «همانا من شوخی می‌کنم و اهل مزاح هستم؛ اما حرف باطل و بی‌هوده نمی‌گویم.» (همان: ۱۶ / ۲۹۸)

۱. ایما رجل غضب علی ذی رحمه فلیقم الیه، و لیدن منه و لیمسه فان الرحم اذا مسَّت الرحم سکنت.

در تشویق مردم به اقدامات شادی آفرین برای روحیه ارحام در روابط با یکدیگر، مزاح و شوخی دین‌باوران و خداجویان «عبادت» و خنده آنان «تسبیح الهی» بیان گردیده و برای کسی که مسلمانی را شادمان سازد، پاداشی چشمگیر عنوان شده است. (همان: ۲ / ۱۵۹) همچنین «خرسندسازی صالحان» یا «ادخال سرور در قلوب مؤمنان» محبوب‌ترین اعمال نزد خداوند دانسته شده است (کلینی، ۱۳۴۴: ۲ / ۱۹۱) یا همگان به شتاب در ایجاد سرور و شادمانی دنیا و آخرت در خویش و دیگران دعوت شده‌اند.^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۶ / ۴۵۸) روابط با ارحام باید شادی آفرین باشد و در دید و بازدیدها، کسی به خود اجازه ندهد جز آنچه ارحام را شادمان می‌سازد، بروز یابد.

۲. روانی اجتماعی

برخی اعمال بنیادی مانند نوع دوستی، مثبت‌نگری و مسئولیت‌پذیری اجتماعی، باید در سطح ارحام و جامعه اسلامی پرورش یابند و به سبک زندگی درآیند تا بدین وسیله جامعه ارحام از ناهنجاری‌های اجتماعی مصون بمانند و در صورت ابتلا، جهت رفع آنها تلاش نمایند. در ادامه به برخی از این آثار اشاره می‌گردد:

یک. تقویت گرایش اجتماعی

در اثر ارتباط با افراد، اعضای خانواده، اقوام و گروه‌های مختلف، هویت اجتماعی فرد شکل می‌گیرد و طرز برخورد وی با دیگران، رعایت حقوق آنها، تحمل افکار و عقاید مختلف، دفاع از خود، ارزش‌ها، ارحام و دیگر افراد در او سامان می‌گیرد. او اعتماد به نفس پیدا می‌کند و علاوه بر اخلاق فردی، اخلاق اجتماعی خویش را استوار می‌سازد و به تدریج ناهنجاری‌های اجتماعی که بالای اجتماع است، دفع می‌شود و رابطه محبت‌گونه میان اعضای خانواده مستحکم می‌گردد. حضرت باقر علیه السلام می‌فرماید: «صله ارحام اعمال را پاکیزه، بدی‌ها و بلاهای اجتماعی را دفع می‌کند و دوستی‌ها میان آنها تقویت می‌شود.»^۲ افراد در پیوندهای خانوادگی، فامیلی و معاشرت با یکدیگر باید به گونه‌ای باشند که از آزار دیدن، احساس طردشدن و عدم تعلق به اقوام جلوگیری نمایند. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «صل رحمک و افضل ما یوصل به الرحم کفّ الاذی عنها ...» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۱ / ۱۱۷) افراد در پرتو ارتباط‌های خانوادگی و شناخت هویت جمعی و گروهی و تکیه بر توانمندی‌های خویش و گروه فامیلی کمتر دچار خودبیگانگی می‌شوند (پناهی، ۱۳۸۸: ۲۸) و در آنها اطمینانی پدید می‌آید که نه تنها کسی از اقوام و نزدیکان مورد تنفر و خصومت دیگری نیست، که جمع شدن‌ها، محبت‌ها، دل‌بستگی‌ها و همکاری‌ها در همگان تقویت

۱. عَجَلُوا إِلَىٰ سُرُورِ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ.

۲. صِلَةُ الْأَرْحَامِ تُزَكِّي الْأَعْمَالَ، ... وَ تَدْفَعُ الْبُلُوِي ... وَ تَحَبِّبُ فِي أَهْلِ بَيْتِهِ.

می‌شود. قرآن دستور می‌دهد افراد با هم رابطه اجتماعی بر محور تقوا برقرار کنند تا همگان به فلاح و رستگاری برسند و سعادت‌مند گردند. (آل عمران^۱ / ۲۰۰)

صله ارحام باید به گونه‌ای باشد که نه تنها افراد از خصومت، خشمگینی‌ها و ناراحتی‌ها - که منشأ گناهان اجتماعی و تعدی به حقوق دیگران است - مصون بمانند، به یکدیگر نیکی کنند و رابطه حسنه و محبت‌گونه بین آنها پدید آید. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «صله ارحام و نیکی به اقوام، آدمی را از گناه حفظ می‌نماید، پس صله رحم کنید و به برادران نیکی نمایید؛ گرچه به خوب سلام کردن و خوب جواب سلام دادن باشد.»^۲ (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۱ / ۱۱۱)

دو. تسهیل فرایند جامعه‌پذیری

جامعه‌پذیری به معنای سازگاری فرد با جامعه و محیط فرهنگی خویش است. پدر و مادر و محیط کوچک خانواده، اقوام، گروه همسالان و دیگر افراد جامعه همه در رشد اجتماعی فرد تأثیرگذارند و از آنجا که روان‌شناسان اساس اجتماعی شدن فرد را همانندسازی می‌دانند، هرچه روابط خانوادگی، ارحام و گروه‌های اجتماعی بیشتر شود، فرایند جامعه‌پذیری بهتر شکل خواهد گرفت. در روابط صله رحم، خویشاوندان باید در پرتو ارتباطات خود با یکدیگر کوشش کنند به‌خوبی و شایستگی عمل نمایند و با ایجاد فضای صمیمی و گرم بین خود و احترام متقابل به یکدیگر و از طریق همانندسازی، الگو و سرمشق مناسبی برای کودکان، نوجوانان و جوانان باشند. ارحام باید در روابط خود با یکدیگر با مشاهده اعمال و رفتارهای گروه‌های فامیلی و تجزیه و تحلیل آنها، نگرش‌ها و ارزش‌های خویش را سامان دهند و به یادگیری رفتارها و الگوهای رفتاری بپردازند و چگونگی کنش اجتماعی، آداب و رسوم برخورد با دیگران، خوش‌رفتاری و خلق‌وخوی پسندیده را فرا گیرند و در عمل به کودکان و نوجوانان خویش یاد دهند. امام صادق علیه السلام بر صله رحم و روابط خانوادگی و فامیلی به صورتی که سبب نیکو شدن خلق و خوی افراد شود، تأکید می‌کند و می‌فرماید: «صلة الارحام تحسن الخلق» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۱ / ۱۱۴) معاشرت خوب با ارحام موجب می‌شود خلق و خوی افراد نیکو شود.

نکته قابل توجه دیگر، هماهنگی و همبستگی رشد اجتماعی با رشد دیگر ابعاد انسان است. رشد مطلوب انسان تحولاتی است که در تمام جنبه‌های شناختی، روانی، حرکتی، عاطفی و اجتماعی صورت می‌گیرد. این ابعاد کاملاً با همدیگر پیوستگی و همبستگی دارند و بین آنها تعامل مداوم

۱. و رابطوا و اتقوا الله لعلکم تفلحون.

۲. إِنَّ صِلَةَ الرَّحِمِ وَالْبِرَّ ... يَعْصِمَانِ مِنَ الذُّنُوبِ، فَصَلُّوا أَرْحَامَكُمْ، وَ بَرُّوا بِإِخْوَانِكُمْ، وَلَوْ بِحُسْنِ السَّلَامِ وَ رَدَّ الْجَوَابِ.

وجود دارد. (شعاری نژاد، ۱۳۸۸: ۵۲۵) رشد اجتماعی انسان موجب پرورش رشد شخصیتی و اخلاقی او می‌شود و محیط‌های گرم و صمیمانه خویشاوندان در روابط صله ارحام، نقش بسزایی در آن دارد.

سه. جلب حمایت خویشان

جلب حمایت خویشان و ایجاد زمینه جهت بهره‌گیری از سرمایه‌های وجودی ایشان از نتایجی است که در پرورش ویژگی‌های فطری مرتبط با صله رحم بروز می‌کنند. زمینه‌سازی این امر از طریق علم و آگاهی به وظایف و مسئولیت‌های خویش در قبال دیگران، بذل توجه به حقوق خویشان و انتظارات موردنظر در این خصوص، احساس تعهد به ادای این حقوق در حد امکان به عنوان یک تکلیف دینی، اعتقاد به سودمندی معنوی و ارزشی تعاملات خویشاوندی در کنار انبوه تعاملات اجتماعی، برخورداری از انگیزه‌های لازم جهت احیا و تقویت پیوندهای خویشاوندی و تلاش هدفمند در جهت اجابت انتظارات صورت می‌گیرد. اینها به عنوان عمده‌ترین بنیادها و زیرساخت‌هایی عمل می‌کنند که عینیت صله رحم را ممکن می‌سازد و در هر جامعه، بسته به میزان حضور و شدت و ضعف متغیرهای فوق در نظام بینش‌ها و ارزش‌های فرد و جامعه می‌توان تحقق پدیده‌های رفتاری متناسب را انتظار داشت. (صفورایی پاییزی، ۱۳۸۸: ۱۵۹) امام علی علیه السلام با سفارش به گرمی‌داشتن خویشاوندان و تشبیه آنها به بال‌های پرواز آدمی فرموده است: «خویشانت را گرمی بدار، زیرا آنان بالی هستند که به وسیله آن پرواز می‌کنی و ریشه‌ای هستند که به سوی آنان می‌روی و دستی هستند که با آن قدرت پیدا می‌کنی.»^۱ (نهج البلاغه، نامه ۳۱) وصول به این مهم با شبکه‌های خویشاوندی موجود در یک جامعه میسر است. (حسینی‌نیا، ۱۳۸۵: ۴۱) از این رو جلب حمایت خویشان و توسعه موقعیت عاطفی - اجتماعی فرد در میان بستگان به عنوان یکی از آثار ناشی از ارائه خدمات، تلاش مثبتی در جهت تأمین مصالح مادی و معنوی و همسویی با اهداف و غایات موردنظر بستگان - از جمله عینی‌ترین و عادی‌ترین آثار - و نیز طبیعی‌ترین واکنشی است که تحقق آن از همه ارحام در تعاملات صمیمانه جمعی انتظار می‌رود.

۳. معنوی - دینی

از مبانی مذکور در بخش قبلی، تمایل به احسان، کرامت، معنویت و فضیلت‌دوستی و عفو و بخشش را می‌توان از جمله مبانی مرتبط با بعد معنوی - دینی دانست. این مبانی اگر در سطح جامعه ارحام پرورش یابند و به سبک زندگی تبدیل شوند، آثار فراوانی در پی خواهند داشت که در ادامه به برخی از آنها اشاره می‌گردد:

۱. امام علی علیه السلام: «أكرم عشيرتك فإنهم جناحك الذي به تطير و أصلك الذي إليه تصير، و يدك التي بها تتصل.»

یک. تقویت دین

صله رحم به خودی خود یک عمل عبادی است و التزام عملی به رعایت آن - در صورتی که با انگیزه اجابت یک تکلیف دینی توأم باشد - گامی اساسی برای تقویت دین در بعد ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی به‌شمار می‌آید و ثانیاً نقش مهمی در ایجاد زمینه‌های لازم جهت طرح برخی ایدئال‌های حقوقی و اخلاقی دین ایفا می‌کند که اجرای درست آن، گامی دیگر در تقویت بنیان‌های اعتقادی فرد، ارضای تمایلات معنوی و شکوفایی قابلیت‌های خیرخواهانه و تعالی‌جویانه او به‌حساب می‌آید. به‌طور قطع، رواج این سنت در چارچوب مجموعه‌ای از اخلاقیات اجتماعی موردنظر دین و عمل به آن در گستره وسیع، آثار و پیامدهای درخور توجهی در نظام اجتماعی خواهد داشت. از این‌رو صله رحم به‌عنوان یک وظیفه دینی با توجه به نقش و تأثیر آن در تثبیت و تقویت پیوندهای اجتماعی از جمله سیاست‌های محوری و راهبردی اساسی اسلام در پی‌ریزی یک جامعه مطلوب با هدف پاسخ‌گویی مناسب به نیازها و اقتضائات جدایی‌ناپذیر حیات اجتماعی از یک‌سو و ایجاد زمینه جهت اجرا و انتشار سایر احکام و ارزش‌های موردنظر آن در قلمرو جامعه انسانی از سوی دیگر به‌شمار می‌آید. (پیشاهنگ، ۱۳۷۹: ۸۶) از این‌رو در برخی روایات، تقویت دین و تقرب به حق تعالی از جمله آثار صله رحم دانسته شده است. امام علی علیه السلام می‌فرمایند: «ای بندگان خدا با اقامه نماز در وقت آن ... و صله رحم، ... پایه‌های دین خود را محکم کنید.» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۴ / ۲۹۴) در حقیقت امام علیه السلام اهتمام به صله ارحام را به‌عنوان یکی از اعمال اجتماعی و به علت ثمرات ارزشی آن، در کنار اعمال عبادی دیگر، مایه رشد دین‌داری و تقرب به حق تعالی معرفی فرموده است.

دو. برخورداری از رحمت الهی

صله رحم به‌عنوان یک عمل صالح علاوه بر آثار عینی، زمینه‌ساز عروج و صعود عامل خویش و برخورداری از رحمت‌های مادی و معنوی خداوند خواهد بود. بدون شک، ابراز وفاداری بی‌شائبه به رعایت تعلقات خویشاوندی، حرمت نهادن به حقوق و تکالیف متقابل، عینیت دادن باورها در چارچوب فعالیت‌های همسو با هدف تأمین اقتضائات موردنظر و تلاش همه‌جانبه برای تحکیم و تقویت این پیوندها، در عین اینکه خود از بارزترین مصادیق عمل امر به معروف و انتشار یکی از ارزش‌های متعالی موردنیاز در نظام روابط اجتماعی انسان‌ها به حساب می‌آید و نقش درخور توجهی در تثبیت پیوندهای رایج در شبکه‌های خویشاوندی و در مقیاس وسیع‌تر در تقویت و تشدید همبستگی‌ها و تعلقات اجتماعی عام ایفا می‌کند، (کاویانی و موسوی، ۱۳۹۲: ۲۶۸) باعث جذب فیوضات الهی نیز می‌شود. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله خویشاوندی را پرتویی از رحمت حق می‌داند و می‌فرماید: «رحم، پرتو و نشانه‌ای از

رحمت خداوند است.»^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۱ / ۹۶) ترتب این سنخ آثار با توجه به ارزش و اعتبار فوق‌العاده آنها در نظام هستی خصوصاً در منظر مؤمنان عارف و طالبان و تشنگان سعادت، بیش از هر چیز معرف اهمیت پرورش و تقویت مبانی صله رحم به‌عنوان یکی از منابع تراوش این محصول مصفا است. یکی از مصادیق برخورداری از رحمت الهی - بعنوان یکی از آثار صله رحم - آسان شدن حسابرسی و محاسبه سینات و زشتی‌ها در روز قیامت و استحقاق بهره‌گیری از عفو و رحمت خداوند به‌طور مستقیم یا از طریق شفاعت و وساطت بندگان صالح است. (کلینی، ۱۳۴۴: ۲ / ۱۵۰) پیامبر اکرم ﷺ فرمود: «نیکی به پدر و مادر و صله رحم، حسابرسی روز قیامت را آسان می‌گرداند.» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۱ / ۸۵) فهم این رابطه براساس اعتقاد به حسن و قبح ذاتی افعال، اراده و اختیار فاعل انسانی، نقش و تأثیر وضعی آنها در زندگی دنیوی و اخروی انسان‌ها، کاملاً روشن است.

از این رو مناسب‌ترین معیار جهت ارزیابی اعمال و درک ارزش و اعتبار آنها، تبیین گستره شعاع عینی آثار و تحلیل نقش مثبت و منفی آنها در زندگی این سرا و بازتاب عینی و مستقیم آنها در سرای دیگر در قالب ورود به بهشت و جهنم و نیز وصول به درجات خاصی از هر یک می‌باشد. آسان شدن حساب در قیامت نیز به‌عنوان یکی از پیامدهای اخروی مهم ناشی از صله رحم، بیش از هر چیز، معرف جایگاه بلند و نقش تعیین‌کننده و محوری این عمل عبادی در تأمین برخی از غایات و تمنیات همیشه مطلوب مؤمنان می‌باشد. توجه به این آثار توأم با برآورد ارزش و اعتبار آن و نیز نقش ایجابی و تقویت‌کننده و تکمیلی آن در سودمندی سایر اعمال، ضامن اجرای مطمئنی برای تحریک و تشویق همگان به تقویت این عمل خواهد بود.

سه. ایجاد روح سخا

پرورش توانمندی‌های فطری مرتبط با صله رحم موجب ایجاد روح سخا و اتصاف به خلق و خوی کریمانه خواهد شد؛ زیرا برقراری ارتباط منسجم و تعهدمندانه با شبکه خویشاوندی، ایفای حقوق و وظایف متقابل، ادای پاسخ مناسب به خواست‌ها و انتظارات متنوع به‌اقتضای نوع و درجه وابستگی و جایگاه فرد در حوزه تعاملات خویشاوندی و ظرفیت‌های اخلاقی و اجتماعی و اقتصادی، میزان احساس تعهد و وظیفه‌شناسی فرد از یک‌سو و تقویت زیرساخت‌ها و زمینه‌های فرهنگی و اعتقادی و اخلاقی و اجتماعی موردنیاز جهت ایفای وظایف و ابراز تعهدات مورد نظر در تعلقات خویشاوندی، حاکمیت روح همکاری و مساعدت بر شبکه اقوام، فقدان یا ضعف عوامل مزاحم و اخلال‌گر در همبستگی اعضای شبکه، رواج و رونق چرخه مبادلات تنگاتنگ و پیوسته متناسب با موقعیت‌ها و انتظارات از سوی دیگر، همه از رشد و پرورش ویژگی‌هایی چون کرامت، تمایل به

۱. أَلرَّحِمُ شِجْنَةٌ مِنَ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ.

معنویت و فضیلت‌دوستی، احسان، عفو و بخشش و مثبت‌نگری سرچشمه می‌گیرد. (غباری بناب و دیگران، ۱۳۸۶: ۸۸) شکوفایی این تمایلات فطری، دیگرگرایی و ارتباط عطوفانه با ارحام را در افراد تقویت می‌کند و موجب اتصاف به احسان و سوق یافتن به عمل و عینیت دادن به آن در قالب‌های رفتاری متناسب می‌شود.

تجلی مستمر یک میل - خصوصاً هنگامی که در پرتو شعور و آگاهی و درک اهمیت آن در فهرست ارزش‌ها و آرمان‌های سرشتی قلمداد شود - در مقام فعل و عمل و متقابلاً انعکاس جلوه‌های عینی و آثار ناشی از آن بر منبع صدور و خاستگاه ذهنی - روانی این تراوش‌ها و نیز جلب رضایت فرد و احساس آرامش خاطر وی در پرتو ارضای تمایلات روانی، در گذر زمان به ترابط وثیق میان این دو مقوله - (شکوفایی کثش و تمایل درونی در پرتو عمل و متقابلاً اشتیاق وافر به ارتکاب فعل و دست‌بازیدن به عمل در سطوح کمی و کیفی متناسب) به‌عنوان مناسب‌ترین بستر ارضای یک میل منتهی خواهد شد. امام صادق علیه السلام با اشاره به این بسترسازی روانی می‌فرماید: «صله رحم، خلق را نیکو و دست را سخاوت‌مند می‌سازد.»^۱ (کلینی، ۱۳۴۴: ۲ / ح ۱۵۱)

شهید دستغیب نیز در توصیف این اثر با استناد به روایت فوق می‌نویسد: زیرا با انجام این تکالیف مهم الهی، افراد ناچارند در معاشرت ارحام، رعایت حسن سلوک را بنمایند. آنها پس از تمرین و ممارست دارای ملکه حسن خلق می‌شوند و همچنین به برکت صله رحم و تکرار آن دارای ملکه سخا و جود می‌گردند و از مرض مهلک بخل نجات پیدا می‌کنند و نیز نفوسشان از مرض کینه و حسد پاک گردیده، از بلای دشمنی با خلق راحت می‌شوند؛ چون به سبب صله رحم محبوب نزدیکان، بلکه سایر خلق شده، از شر آنها در امان خواهد بود. (دستغیب، ۱۳۸۹: ۱ / ۱۳۹)

۴. اقتصادی

از مبانی مذکور در بخش اول مقاله، تمایل به مالکیت را می‌توان از جمله مبانی مرتبط با بعد اقتصادی دانست. اسلام تأکید می‌کند که هر فردی موظف است تمایل طبیعی به مالکیت را با کار و تلاش و جذب مال به فعلیت برساند. البته نه اینکه فقط خود بهره‌مند شود؛ بلکه با در اختیار قرار دادن دستاوردهای کار خود و مالکیت خویش در رفع فقر، افزایش ثروت ملی و احیای زمینی، رشد صنعت و توسعه اقتصادی جامعه کوشش کند و زندگی اخروی خویش را آباد سازد. در ادامه به سه مورد از این آثار اشاره می‌گردد:

یک. رفع فقر

برقراری رابطه با خویشان و ادای تعهدات متقابل سبب می‌شود تا خویشان به هنگام نیاز، به یاری یکدیگر

۱. صَلَّةُ الْأَرْحَامِ مُحَسِّنُ الْخُلُقِ وَ تُسَمِّحُ الْكُفَّ.

بشتابند و با کمک و سرمایه‌گذاری برای افراد فقیر و تأمین نیازهای آنان، فقر را از میان ارحام بردارند. این فقرزدایی باید به‌عنوان یک وظیفه مورد توجه مؤمنان باشد. امام باقر علیه السلام می‌فرماید: «باید توانمندان شما به ضعیفان کمک کنند و اغنیا با فقرا رابطه عاطفی برقرار سازند.»^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۱ / ۱۲۵) فراهم آوردن خواسته‌های مشروع فقرا، از مصادیق بارز قضای حاجت مؤمن است که برتر از ده حج و مانند آن پیش خدا ارزش دارد. (همان: ۲۸۵) همچنین صله رحم به‌عنوان یکی از بسترهای مناسب برای فقرزدایی از ارحام در آموزه‌های دینی بر آن تأکید شده است. امام سجاده علیه السلام از رسول اکرم صلی الله علیه و آله نقل می‌کند که فرمود: «اگر صله رحم ناشی از پرورش تمایلات فطری باشد و با شرایطش انجام شود، عمر را زیاد می‌کند و فقر و پریشانی را از میان می‌برد.»^۲ (همان: ۸۸)

آیت‌الله جوادی آملی در تبیین ارتباط میان صله رحم با رفع فقر می‌نویسد: همبستگی و پیوند مستحکم میان خویشاوندان و تعهدمندی اعضا به رعایت حقوق و وظایف متقابل و نیز مساعدت همگانی در جهت تأمین حوائج و رفع مشکلات و گرفتاری‌های اعضا موجب می‌شود تا فقر و مشکلات غیر اختیاری برخی از عناصر شبکه، تا حد امکان در پرتو عنایات جمعی مرتفع گردد. توصیه به ترجیح ارحام فقیر به هنگام اعطای صدقات واجب و مستحب و تقدم آنان بر دیگران و نیز ترتب پاداش بیشتر بر این سنخ عبادات اجتماعی، خود اقدامی دیگر در جهت تثبیت و تحکیم پیوندهای طبیعی میان شبکه خویشاوندان می‌باشد.

بدیهی است این سیاست محرومیت‌زدایی در سطح شبکه خویشاوندی، هنگامی که به صورت یک عادت فرهنگی در گستره وسیع جامعه و در میان همه شبکه‌ها اجرا گردد، آثار و برکات ارزشمندی همچون رفع فقر از عناصر محرومی که به هر دلیل نتوانسته‌اند آن گونه که باید به تأمین نیازهای خویش اقدام کنند، در پی خواهد داشت. (جوادی آملی، ۱۳۹۱: ۲۱۲)

دو. افزایش ثروت

توجه به اقربا، ایفای درست تعهدات متقابل، کمک فکری و تلاش جهت تأمین نیازهای خویشان می‌تواند به رشد افکار اقتصادی ارحام و افزایش مال و ثروت در میان آنان و جامعه بینجامد. امام جوادی علیه السلام می‌فرماید: «صله رحم و نیکی به همسایگان، مال و ثروت را زیاد می‌کند.» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۴ / باب ۳ / ح ۱۶) همچنین امام صادق علیه السلام می‌گوید به پیامبر صلی الله علیه و آله عرض شد فلان خانواده که از فجارتند به یکدیگر خوب می‌رسند و در حق یکدیگر صله می‌کنند و از احسان و نیکویی در حق هم دریغ نمی‌کنند. ایشان فرمود:

۱. لیعن قویکم ضعیفکم و للیعطف غنیکم علی فقیرکم ...

۲. صِلَةُ الرَّحِمِ تَزِيدُ فِي الْعُمُرِ وَ تَنْفِي الْفَقْرَ.

«در این صورت، آنان رشد خواهند کرد و ثروت و دارایی آنها افزون خواهد شد؛ مگر آنکه روابط آنها تیره شود که حتماً اوضاع و احوال ایشان آشفته خواهد شد.» (همان: ۷۱ / ۱۲۵)

سه. عمران و آبادی سرزمین

پیوند مشترک میان خویشان و همیاری متقابل ایشان در اقدامات اجتماعی و نیز تبادل افکار در زمینه چگونگی احیای زمین‌های موات و ایجاد آبادانی، یکی از راهبردهای اساسی سبک زندگی اسلامی است که به عمران و آبادی زمین، بلاد و کشور منجر می‌گردد. رسول الله ﷺ می‌فرماید: «صله رحم، سرزمین‌ها را آباد و عمرها را زیاد می‌کند.»^۱ (همان: ۹۶ / ۱۶۱) ثمربخشی صله رحم، برای همفکری در آبادسازی بلاد، نه تنها برای مؤمنان، که برای عموم مردم سودمند است. شهری که مردمان آن با انجام صله، محبت و دوستی را برای همدیگر به ارمغان می‌آورند و تا جایی که برایشان امکان دارد، مشکلات خویشان را حل می‌کنند و به سخاوتمندی و خوش‌خلقی روی می‌آورند، برای همگان آباد و بانشاط خواهد شد.

نتیجه

در این مقاله ضمن توجه به نقش صله رحم در سبک زندگی اسلامی به بررسی مبانی پرورش صله رحم (کرامت، تمایل به معنویت و فضیلت‌دوستی، محبت، نوع‌دوستی، انس و الفت، آرامش‌طلبی، مثبت‌نگری، تمایل به احسان، خودارزشمندی و دیگرارزشمندی، تمایل به شادکامی، عفو و بخشش، مسئولیت‌پذیری اجتماعی و تمایل به مالکیت) پرداخته شد. پرورش این خصایص، زمینه‌های روانی را برای عملیاتی ساختن صله رحم در ابعاد مختلف در زندگی فردی و اجتماعی فراهم می‌سازد. پرورش مبانی صله رحم به صورت پیوسته و زنجیری می‌تواند در شخصیت افراد مؤثر افتد و پیامدهایی را در ابعاد روانی - عاطفی، روانی - اجتماعی، معنوی - دینی و اقتصادی سبک زندگی افراد پدید آورد.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه.
۳. آمدی، عبدالواحد، ۱۳۷۳، *غررالحکم و دررالکلم*، شرح محمدتقی خوانساری، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

۱. ... صَلَّةَ الرَّحِمِ تَعْمُرَانِ الدِّيَارِ وَ تَزِيدَانِ فِي الْأَعْمَارِ.

۴. آیزنبرگ، نانسی، ۱۳۸۴، *رفتارهای اجتماعی کودکان*، ترجمه بهار ملکی، تهران، ققنوس.
۵. ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۳۶۶، *علل الشرایع*، ترجمه هدایت‌الله مسترحمی، تهران، نشر مصطفوی.
۶. احمدی، محمدرضا، ۱۳۸۰، «نقش صله رحم در بهداشت روانی»، ماهنامه معرفت، شماره ۴۸، ص ۳۷-۲۹.
۷. احمدی، محمدرضا، ۱۳۸۵، «مبانی روان‌شناختی ارتباط مؤثر والدین با فرزندان در محیط خانواده»، ماهنامه معرفت، شماره ۱۰۴، ص ۲۵-۱۸.
۸. اسماعیلی یزدی، عباس، ۱۳۸۵، *فرهنگ تربیت*، قم، انتشارات مسجد مقدس جمکران.
۹. اهوازی، حسین بن سعید، ۱۴۰۴ ق، *المؤمن*، قم، انتشارات مدرسه امام مهدی (عج).
۱۰. ایزدی، صمد، علی آقامحمدی و مصطفی عزیری، ۱۳۸۵، «بررسی نقش مشارکتی دانش آموزان در اداره امور مدرسه از طریق شورای دانش آموزی با تأکید بر رویکرد مدیریت مبتنی بر مدرسه»، مقالات همایش نوآوری در برنامه‌های درسی دوره ابتدایی، شیراز، انتشارات دانشگاه شیراز، ص ۷۴-۴۹.
۱۱. بیهقی، ابوبکر احمد بن حسین، ۱۴۲۴، *شعب الایمان*، بیروت، دار الفکر.
۱۲. پسندیده، عباس، ۱۳۹۱، «بررسی و تحلیل شادکامی از منظر قرآن»، فصلنامه مطالعات تفسیری، شماره ۱۰، ص ۶۴-۴۵.
۱۳. پناهی، علی‌احمد، ۱۳۸۸، «عوامل نشاط و شادکامی در همسران از منظر دین و روان‌شناسی»، ماهنامه معرفت، شماره ۱۴۷، ص ۳۸-۱۵.
۱۴. پیشاهنگ، مژگان، ۱۳۷۹، «*رابطه صله رحم با سازگاری اجتماعی نوجوانان*»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، چاپ نشده.
۱۵. جعفری، محمدتقی، ۱۳۸۷، *ترجمه و تفسیر نهج البلاغه*، قم، تبیان.
۱۶. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۷۹، *تسنیم*، قم، اسراء.
۱۷. _____، ۱۳۹۱، *مفاتیح الحیاه*، قم، اسراء.
۱۸. حسینی‌نیا، اقبال، ۱۳۸۵، *وصال خویشان (چشم‌اندازی به صله رحم در آیات و روایات)*، قم، مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما.
۱۹. حکیمی، محمدرضا و محمد حکیمی و علی حکیمی، ۱۴۱۰، *الحیاه*، تهران، فرهنگ اسلامی.
۲۰. خبازی، مجید، ۱۳۹۰، *شادی و رسانه (مبانی، آسیب‌ها و راهکارها)*، قم، مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما.

- ۸۰ □ فصلنامه علمی - پژوهشی پژوهش‌نامه اخلاق، س ۶، زمستان ۹۲، ش ۲۲
۲۱. خدایاری فرد، محمد، ۱۳۷۹، «کاربرد مثبت‌نگری در روان‌دردمانگری با تأکید بر دیدگاه اسلامی»، فصلنامه روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران، شماره ۱، ص ۱۶۴ - ۱۴۰.
۲۲. دستغیب، عبدالحسین، ۱۳۸۹، گناهان کبیره، تهران، هاتف.
۲۳. دیویس، کنث، ۱۳۸۸، خانواده، راهنمای مفاهیم و فنون برای متخصصان یآوری، ترجمه فرشاد بهاری، تهران، تزکیه.
۲۴. سبحانی‌نژاد، مهدی و زهرا آب‌نیک، ۱۳۹۱، «بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری اجتماعی در محتوای برنامه درسی دوره متوسطه نظری ایران در سال ۱۳۹۰ - ۱۳۸۹»، فصلنامه اندیشه‌های نوین تربیتی، دوره ۸، شماره ۱، ص ۱۶ - ۵۹.
۲۵. شرف‌الدین، حسین، ۱۳۷۸، تحلیلی اجتماعی از صله رحم، قم، بوستان کتاب.
۲۶. شریفی، احمدحسین، ۱۳۹۱، همیشه بهار، اخلاق و سبک زندگی اسلامی، قم، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، دفتر نشر معارف.
۲۷. شعاری‌نژاد، علی‌اکبر، ۱۳۸۸، روان‌شناسی رشد، تهران، اطلاعات.
۲۸. صفورایی، محمدمهدی، ۱۳۸۸، «صلح رحم و کارآمدی خانواده»، فصلنامه راه تربیت، شماره ۹، ص ۱۶۶ - ۱۵۵.
۲۹. طبرسی، حسین بن فضل، ۱۳۸۲، مکارم الاخلاق، ترجمه ابراهیم میرباقری، تهران، فراهانی.
۳۰. طبرسی، علی بن حسن، ۱۳۷۹، مشکاة الانوار فی غرر الاخبار، ترجمه عبدالله محمدی و مهدی هوشمند، قم، دارالتقلین.
۳۱. غباری بناب، باقر، علی‌نقی فقیهی و یداله قاسمی‌پور، ۱۳۸۶، «آثار صله رحم از دیدگاه اسلام و روان‌شناسی و کاربردهای تربیتی آن»، دوفصلنامه تربیت اسلامی، شماره ۵، ص ۱۱۴ - ۸۱.
۳۲. فرمینی فراهانی، محسن، محمدحسن میرزامحمدی و امیر سالاری، ۱۳۸۸، «بررسی تربیت اخلاقی از منظر امام صادق (ع) (مبانی، اصول، روش‌های تربیتی)»، دوماهنامه دانش‌سور رفتار، شماره ۳۹، ص ۷۹ - ۶۲.
۳۳. فرید تنکابنی، مرتضی، ۱۳۷۲، الحدیث، قم، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۳۴. فقیهی، علی‌نقی، ۱۳۷۹، «شیوه‌های تربیتی و تأثیر آن در آرامش روانی از دیدگاه امام علی (ع)»، کتاب چهارم تربیت اسلامی، مقالات برگزیده همایش تربیت در سیره و کلام امام علی (ع)، ص ۳۲۸ - ۳۱۱.

۳۵. _____، ۱۳۹۲، تربیت جنسی، مبانی، اصول و روش‌ها از منظر قرآن و حدیث، قم، دار الحدیث.
۳۶. فلاح رفیع، علی، ۱۳۹۱، «روش‌شناسی الگو در انتقال ارزش‌ها»، دوفصلنامه اسلام و پژوهش‌های تربیتی، شماره ۲، ص ۵۷ - ۳۳.
۳۷. فیض کاشانی، ملامحسن، ۱۳۷۱، الفت‌نامه، تهران، اسوه.
۳۸. قرشی، باقرشریف، ۱۳۸۲، پژوهشی دقیق در زندگی امام رضا علیه السلام، ترجمه جاسم رشید و محمد صالحی، تهران، دار الکتب الاسلامیه.
۳۹. قطبی، محمد، ۱۳۸۹، «راهبردهای قرآنی تربیت دینی»، دوفصلنامه اسلام و پژوهش‌های تربیتی، شماره ۳، ص ۹۴ - ۷۱.
۴۰. کامران، فریدون، ۱۳۸۴، «نقش عدم همدلی والدین بر بزهکاری نوجوانان»، فصلنامه تخصصی جامعه‌شناسی، شماره ۴، ص ۱۱۶ - ۱۰۵.
۴۱. کاوندی، زینب و محمد مهدی صفورایی، ۱۳۹۱، «عزت نفس، احترامی به ملکوت خویشتن با نگاهی از دریچه روان‌شناسی و دین»، فصلنامه طهورا (مطالعات زنان و خانواده)، شماره ۱۲، ص ۱۹۰ - ۱۶۵.
۴۲. کاویانی، محمد و سمیه سادات موسوی، ۱۳۸۹، «تحلیل روان‌شناختی دیدگاه مولوی در موضوع نوع‌دوستی»، دوفصلنامه علامه، شماره ۲۶، ص ۱۲۶ - ۹۷.
۴۳. کاویانی، محمد و سمیه سادات موسوی، ۱۳۹۲، سبک زندگی اسلامی و ابزار سنجش آن، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۴۴. کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۴۴، اصول کافی، تهران، دار الکتب الاسلامیه.
۴۵. مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ ق، بحار الانوار، بیروت، مؤسسة الوفاء.
۴۶. محمدی اشتهاردی، محمد، ۱۳۸۳، حکایت‌های شنیدنی، قم، علامه.
۴۷. محمدی ری‌شهری، محمد، ۱۳۸۱، میزان الحکمة، ترجمه حمیدرضا شیخی، قم، دار الحدیث.
۴۸. مصباح، محمدتقی، ۱۳۹۲، «سبک زندگی اسلامی، ضرورت‌ها و کاستی‌ها»، ماهنامه معرفت، شماره ۱۸۵، ص ۱۲ - ۵.
۴۹. مصطفوی، حسن، ۱۳۸۵، التحقیق حول القرآن الکریم، تهران، علامه مصطفوی.
۵۰. مهدوی کنی، محمدسعید، ۱۳۸۷، دین و سبک زندگی، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام.

۵۱. میرزایی رافع، مه‌ری، احمد سلحشوری و حسین مرادی مخلص، ۱۳۹۱، «لزوم تقویت حس زیبایی‌شناختی از منظر اسلام با تأکید بر دیدگاه امام خمینی علیه‌السلام»، چکیده مقالات همایش ملی امام خمینی علیه‌السلام و تعلیم و تربیت اسلامی، قم، دانشگاه قم.
۵۲. نجفی، حسن، علی مقدم‌زاده و رضا وفایی، ۱۳۹۲، «برنامه درسی تربیت دینی، چالش‌های کنونی و طرح راهکارهایی برای آینده»، مجموعه مقالات همایش ملی مدرسه فردا، مرکز آموزشی و فرهنگی سما واحد چالوس، ص ۲۷۳ - ۲۶۸.